

Hatos Pál

„HA ISTEN NINCS...”

Leszek Kołakowski halálára

A leghitelesebb és legnépszerűbb könyvek a 20. század „nagy illúziójáról”, a kommunista eszme hidegtelelős hatalmáról olyan kiemelkedő alkotóktól és gondolkodóktól születtek, akik valaha maguk is e csábítás ígézetében éltek és tevékenykedtek. Akiket nem érintett meg soha a kommunizmus, akik született ellenfelek voltak, vagy egyszerűen áldozatok a sok-sok millió többi áldozat között, úgy tűnik, nem tudták olyan hatásosan megfogalmazni a totalitarizmus és az intellektus viszolyogató és hosszan tartó nászát, mint azok, akik – mint Arthur Koestler, François Furet, Ignazio Silone és mások – így vagy úgy, rövidebb-hosszabb időre vagy tartósan maguk is bűnbe estek.

Köztük kettőjüknek lengyel az anyanyelve, s száműzetés lett az osztályrésze. Egyikük, a költő, író és irodalomtudós Czesław Miłosz – aki az elsők között, 1953-ban jelentette meg *A rabul ejtett értelem* (*The Captive Mind*) című esszéjét, a totalitarizmus értelmet legyűrő hatalmának tömör és ma is érvényes elemzését – bár kommunista soha nem volt, de mint a marxizmushoz egy időben vonzó baloldali értelmiségi, diplomataként maga is hozzájárult a kommunizmus II. világháború utáni lengyelországi berendezkedéséhez, míg 1951-ben az emigrációt választotta. A másik az idén nyáron elhunyt filozófus, Leszek Kołakowski. Az 1927-ben született Kołakowski a lengyel-litván gyökerei között választani nem akaró világpolgár Czesław Miłoszhoz hasonlóan atipikus pályát futott be, családi hagyományai révén nem kötődött a katolikus Lengyelországhoz, szabadkőműves és baloldali vonzalmakkal rendelkező apja, akit a Gestapo röviddel Lengyelország lerohanása után kivégezett, meg sem keresztelte. A fiatal Kołakowski a háború alatt vidéki rokonoknál bujdosva jórészt audidakta módon szerezte hatalmas olvasottságát, de nem csak ezt, hanem a két világháború közötti és 1939-ben porig alázott lengyel nacionalizmussal szembeni ellenszenvét, valamint a nemzeti-katolikus politikai hagyománnyal való szembeállását is. 1945 után karrierje gyorsan ívelt felfelé, hamar fontos ideológiai pozíciókhoz jutott, s részt vett a hagyományos akadémiai elit (többek között egykori professzora, a neves esztéta és filozófus Władysław Tatarkiewicz) eltávolításában is. Azonban a rendszer jutalomnak szánt gesztusa, egy 1950-es ösztöndíj Moszkvába, a sztálini paradicsomba elindította azt a folyamatot, amely előbb a belső pártellenzék hangadó-jává, később, a hatvanas években a lengyel értelmiségi ellenzék vezetőjévé tette. 1968-as emigrációja után oxfordi professzorként s neves amerikai egyetemeken vendégtanáraként, mint az egyik legismertebb és legfontosabb külföldön élő lengyel gondolkodó missziót teljesített: 1971-es esszéjének, a *Tézisek a reményről és a reménytelenségről* címűnek komoly szerepe volt a lengyel ellenzéki mozgalmak 1970 évek közepétől datálható újjászerveződésében, s később is szerepet vállalt a Szolidaritás mozgalmának szellemi előkészítésében. Kołakowski a kommunizmus bukása után is, egészen haláláig az egyik legnagyobb tekintélye maradt a lengyel szellemi életnek.

Ami ismertté és egyben a 20. századi eszmetörténet megkerülhetetlen alakjává tette Leszek Kolakowskit, a marxizmus gondolati hagyományát tárgyaló háromkötetes monumentális összefoglalása, a hetvenes évek közepén jelent meg először Párizsban, lengyelül (*Główna Nurtu Marksizmu*, Instytut Literacki, 1976). Igazán híres és nemzetközi hatást kiváltó a néhány évvel későbbi, az Oxford University Press által gondozott angol fordítás lett (*The Main Currents of Marxism*, Clarendon Press – Oxford University Press, Oxford, 1978), amely mélyebben rombolt le a kommunizmushoz kapcsolódó hiedelmeket és reményeket, mint Szolzsenyicin fél évtizeddel korábban megjelent *A Gulág szigetcsoportja*, mert nem a rossz gyakorlatot, a táborok kegyetlen és halálos valóságát mutatta be annak, ami, hanem a forrásról, Marx műveiről és a marxi gondolati hagyományról (amelyből a kommunista délibáb megannyi bűne ellenére mindig újjászületett hívei körében) bizonyította be, hogy méreggel teli a racionális reflexiót fel nem adó szellem számára.

Sokak szerint ezekre a könyvekre és leleplezésekre aligha a vasfüggöny mögött rekedt nemzetek polgárainak volt szükségük, kevés számú – bár az intelligencia befolyásos csoportját képező – értelmiségi hitt meggyőződéssel a marxizmusban; s talán nem is elsősorban a szerzőknek maguknak, akiknek az öncsalás, az utópia, a mindentudás ígérete és a progresszió ígéreteivel való leszámolás folyamata – ha olykor hosszú, évtizedes folyamat eredménye volt is, mint Kolakowski esetében – többé nem újfajta messianizmusok neofita keresését, hanem az újra megtalált értelem hűvös józanságát, szkeptikus belátását hozta el. Sem Kolakowski, sem kortársa, a francia történész Furet műve nem illeszkedik a rousseau-i vallomások exhibicionista hagyományába. Nem, ezekre a könyvekre leginkább a marxizmus társadalomalakító tapasztalatától megkímélt nyugati értelmiségnek volt szüksége. Ők voltak azok, akik a sztálinizmust jobban tolerálták nemcsak Francónál és Salazarnál, de Adenauernél és de Gaulle-nál is, ők voltak később, akik a XX. kongresszus, 1956 véres megtorlása és a prágai tavasz eltiprása után is legfeljebb a marxizmus „revizionista” értelmezéséig jutottak el, a marxi ideálok újbaloldali szintéziséig, ami persze aligha volt gondolati rendszer, hanem hisztérikus ragaszkodás a progresszió és a társadalomformálás voluntarista képzetéhez. Ma is szép számmal akadnak, akiknek intellektuális programja a szocializmust megvalósíthatónak véli – marxista torzítások nélkül –; mások szerint a marxi tanításokból nem következik a proletárdiktatúra; s olyanok, is akik a kommunizmus ideálját megkülönböztetik a gyakorlat súlyos kudarcától. Húsz évvel a berlini fal leomlása után a bolsevizmus győzelmének kilenc évtizedes történeti analógiája mint erkölcsi probléma továbbra is kísért, mert a progresszió apologétái ma is úgy látják, ahogy Lukács György 1918 decemberében a bolsevizmus győzelmét: az, hogy „esetleg nagy kulturális és civilizatórikus értékeket semmisítene meg, sohasem lehet döntő ellenérv azok szemében, akik erkölcsi vagy történetfilozófiai okokból mellette döntöttek”.

Lukács mondatának – mely lakonikus tömörséggel nyilatkoztatja ki a spekuláció primátusát a valóság felett – nemcsak az ad súlyt, hogy annyi tehetséges gondolkodó önként vagy megalkuvásból, kényszerből vagy alkalmazkodásból adta nevét és képességeit a kommunizmus és a történelmi materializmus prométheuszi mítoszának szolgálatába, hanem az is, hogy a marxizmus és a kommunizmus univerzális nyelvet biztosított, s

mintegy az emberiség jobbításának, a humanizmusnak és progresszióinak archetipikus metaforájává lett.

Azzá lehetett, először is, mert a hosszú 19. század viszonylagos békéjének garanciáját, a szabadság és a rend (mai kifejezéssel a kapitalizmus és közjó) konzervatív-liberális kompromisszumát felemésztette a nemzeti büszkeség és öncélúság romantikus mítosza Ypern, Verdun, Przemysl és az I. világháború többi lövészárkában. (Miłosz és Kołakowski makacs oppozíciója a lengyel és minden más nacionalizmussal szemben innen ered. A közösség, amely kifelé zárva határozza meg önmagát, végül mindig megkevesebbedik: az erkölcsi relativizmus önpusztító útjára lép azzal, hogy kettős mércéje vagy az áldozati szerep nárcisztikus ruhájában, vagy a győztesek önelégült rövidlátásában csalja csapdába.)

De a marxizmus nyelve a jelentésadás, a mimézis forrása lehetett *faute de mieux* is, mert a marxizmus és a kommunizmus, ahogy Kołakowski megállapította, az európai történelemben folyamatosan jelenlevő apokaliptikus eszkatológia modern változata volt, s mint ilyen vallásként tudta megkövetelni híveitől a szenvedélyes azonosulást. Amióta a történelmet és a politikai cselekvést többé nem a kereszténység jövődölte végidőkre való várakozás határozza meg, Európában a vallási közömbösségre épül a politikai közösség integrációja, ez azonban, ahogy Hegel figyelmeztetett rá, meglehetősen nehéz legitimációs erő, nem véletlen, hogy a forradalmi erőszak szekuláris vallásként igenelt mítosza ilyen vagy olyan formában minden nemzedékben megújítja támadását a társadalmi béke formálódó status quoja ellen. A marxizmus vallásos narratívája azonban pszeudo-vallás, pontosan azért, mert szekuláris vallás, hit helyett tudást ígért, s a Gondviselés helyébe a történelmi fejlődés törvényeit. Amelyek nincsenek, így a történelmet megismételni vagy éppen „csinálni” nem lehet, Klió nem a jövőnek, „a boldogság akarásának” múzsája. Ismerete híján azonban, őseink, a holtak és elnémultak dolgainak emlékezete nélkül létünk minden fogódzót elveszítene, s a felejtés révén csak a rossz hatalma uralkodna el a Földön, mert az Ördögöt nem lehet sem megszelídíteni, sem megváltani. Nem véletlen, hogy az ironikus Kołakowski igazi nagy témája a vallás mibenlétéből, s ezen belül is a keresztény örökség és a modernitás találkozásának dilemmáiból fakadtak. A „korszerűtlen” Kołakowski, szemben a 20. századvég vallásos diskurzusával, melyben egyre inkább elhalványul a rossz tudata, tisztában volt a páli és ágostoni hagyomány szerint értelmezett eredendő bűn hatalmával. Öt évtizeden keresztül sorjázó könyvei egy monumentális *Gipfelwanderung* állomásai Spinozától és Pascaltól Bergsonig, a janzenistáktól Husserlig, a mítosz és a logika ellentmondásaitól az Isten-kérdés radikális követkevéseinek végiggondolásáig.

„Ha Isten nincs...” – Dosztojevszkij vacogó dilemmájáról az öregedő Kołakowski sétabotjára támaszkodva, fura kalapjában, Oxford esőtől párálló kövezetén és az európai eszmetörténet múltján nagylelkűen végigvezetve régimódi kérdéseket tett fel. S persze érdekelt még tucatnyi „nagy kérdés” az ifjúságról, a hírnévről, a hitről, kérdések, amelyeket „a megoldás kényszere és becsvágya nélkül” boncolgatott, s valószínű – ha végül belement a pascali fogadásba –, hogy a válaszokat most, útja végén már ő is ismeri.